

فصلنامه اندیشه حقوقی

[مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه]

« جایگاه قاعده سابقه در حقوق انگلستان و امکان سنجی آن در حقوق اسلام و ایران

سید حسین اسعدی

« مروری بر منع خشونت علیه زنان در کنفرانس‌های جهانی ملل متحد راجع به مسائل زنان: روایت بیم‌ها و امیدها

موسی گرمی، علی مشهدی، احسان شکیب نژاد

« معیار تقسیم مسئولیت میان عاملان زیان در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران

خسرو حسین پور

« نظام کنترل صادرات کالاهای با کاربرد دوگانه: ابزاری موثر در جهت پیشبرد برنامه تحریم آمریکا

غلام نبی فیضی چکاب، محمد چلبی

« اثر کفر و قتل در وصیت برای موصی له و اماکن تمسک به قیاس در استنباط حکم آن

زهرا سادات میرهاشمی، فریناز سادات خطیبی قمی

« بازجستی بر تعامل شرع و منابع حقوق اسلامی با نظام حقوق جنایی ایران در پرتو حاکمیت قانون

سید سجاد رزاقی موسوی

فصلنامه اندیشه حقوقی
مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه

دوره دوم - شماره هفتم
زمستان ۱۴۰۰

Interaction of Sharia and Jurisprudential Sources with the Iranian Criminal Law System on the Basis of the Rule of Law

Seyyed sajjad razaghi mousavi ¹

Abstract

Iranian legal system has adopted a dual position in the enactment and execution of criminal law. The historical evidence of legislation in our country shows that there is always a deep link between law and sharia (religion). Islam has precisely foreseen an important part of the crimes and determines the punishment of them in terms of type, quality and quantity, but the other part may not be determined precisely because it is very fluctuation and may not be described according to religious and jurisprudential sources. The constitution identifies authentic Islamic sources and decrees as a reference to judges. This issue is in conflict with the principle of the legality of crime and punishment. Based on this principle, no action is crime, unless it is specified in the law and no punishment is imposed, except by law. It is imperative that the laws do not conflict with the holy sharia. In other words, it is a requirement to review the non-conflict of all laws with the sharia and not to introduce all the sharia rulings into the law. Because the law is essentially formed in response to needs and requirements, and in many instances, the religious law, as expressed in previous jurisprudential texts, there is currently no use and conflict in society .

This research is descriptive-analytic research based on the nature and methodology. In today's societies, new issues and subjects are the result of crime, punishment applying and, in essence, the set of criminal laws that require compliance with religious and juridical standards in a new

1 M.Sc., Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran
Email: mousavisajjad98@gmail.com

Received: 17 August 2021- Accepted: 24 December 2021

This is an open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

approach and in accordance with the time requirements. In the end, it should be mentioned that the evolution and development of the current issues and subjects from view of jurisprudence requires the context in which the verdicts can be changed in the framework of these contexts; the inter- religion contexts that are the basis of the evolution and adaptation of religious law with the intellectual and cultural requirements of inherently evolving human being.

Keywords: Sharia Sources, Criminal Law, Rule of Law, Principle of Legality of Crimes and Punishments.

DOI: 10.22034/LTH.2022.536941.1032

بازجستی بر تعامل شرع و منابع حقوق اسلامی با نظام حقوق جنایی ایران در پرتو حاکمیت قانون

سیدسجاد رزاقی موسوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۳

چکیده

نظام حقوقی ایران موضوعی دوگانه در وضع و اجرای قوانین کیفری اتخاذ کرده است؛ اسلام بخش مهمی از جرایم را دقیقاً پیش‌بینی و مجازات آن‌ها را از نظر نوع، کیفیت و کمیت تعیین کرده است، اما بخش دیگری قابل‌تعیین دقیق نبوده، چون بسیار پرنوسان بوده و نمی‌توان آن‌ها را براساس منابع شرعی و فقهی تشریح کرد. قانون اساسی، منابع و فتاوی معتبر اسلامی را به‌عنوان مرجع قابل‌استناد قضات شناسایی کرده است. این پژوهش براساس ماهیت و روش، در زمره تحقیقات توصیفی تحلیلی است. در جوامع امروزی، موضوعات و مسائل جدیدی دست‌مایه جرم‌انگاری، اعمال مجازات و اساساً مجموعه حقوق کیفری شده‌اند که نیازمند انطباق با ملاک‌های شرعی و فقهی در یک رویکرد جدید و متناسب با مقتضیات زمان هستند. در پایان باید گفت که تغییر و تحول در موضوعات و مسائل روز از منظر فقهی، نیازمند بسترهایی است که احکام در قالب این بسترها، تغییرپذیر شوند؛ بسترهایی درون‌دینی که مبنای تحول و سازگاری احکام شرعی با مقتضیات فکری و فرهنگی بشر ذاتاً متحول باشد.

کلمات کلیدی: منابع شرعی، قوانین کیفری، حاکمیت قانون، اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها.

۱ کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

مقدمه

انسان با داشتن امیال و خواسته‌های نامحدود، موجودی اجتماعی است؛ بنابراین جامعه برای برقراری نظم و انضباط اجتماعی، ناگزیر است دست به وضع قواعد و مقرراتی بزند که تخطی از آن بعضاً جرم و هر شخصی که این نظم اجتماعی را برهم بزند، مجرم تلقی و مستحق مجازات باشد (شاکری و شیرزادی‌فر، ۱۳۹۳: ۱۱۸). در هر نظام حقوقی، قانون‌گذاری در پی پُر کردن خلأهایی است که در جامعه احساس می‌شود و برای ساخت جامعه، مطلوب و موردنظر است. بر این اساس تصویب قانون در جوامع مختلف توسط نهادهای قانونی و مشروع، گویای نگرش کلی جامعه سیاسی به هنجارها و ارزش‌ها صورت می‌گیرد (پیوندی و میرید، ۱۳۹۶: ۱۴۱). نکته‌ای که باید گفته شود این است که واکنش جامعه نباید در مقابل انحراف همیشه ثابت باشد، به‌علاوه با توجه به اینکه امروزه مجازات روش معمول مقابله با بزهکاری است، همیشه به‌عنوان تنها وسیله مقابله با انحرافات و اعمال مجرمانه تلقی نشده و شاید بهترین و مؤثرترین واکنش ممکن در مقابله با پدیده مبرمانه هم نباشد، بنابراین مجازات و شکل خاص آن را در یک جامعه نباید به‌عنوان راه‌حل ابدی مشکل جرم و علاج واقعی مقابله با ارتکاب جرایم خاص ارتكابی در یک جامعه تلقی کرد (علیشاهی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۷۷)، زیرا رویکرد و نگاه انسان معاصر به جرم، مجازات و تنبیه مجرمان متحول و دگرگون شده است و این دگرگونی از جمله تبعات تغییر نگاه به انسان، نقش و جایگاه، حقوق و کرامت اوست (نجف‌آبادی و آیتی، ۱۳۹۵: ۸۹).

واقعیت آن است که تدوین احکام فقهی در قالب قانون، به‌صورت جامع، دقیق و گویا، مسئله‌ای بس دشوار است که جز با داشتن فرصت و تخصص کافی، آن در پرتو اقدام کارشناسی جمعی میسر نخواهد بود. فوریت اسلامی‌سازی قوانین، در کنار دشواری ذاتی انجام چنین رسالتی، به‌طور طبیعی وجود نقص در قوانین را متصور می‌کرد. از این‌رو، قانون‌گذار اساسی در اصل ۱۶۷^۱ درصد ارائه راهکاری برای احتراز از

۱. مطابق این اصل «قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر، حکم قضیه را صادر کند و نمی‌تواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی و صدور حکم امتناع ورزد».

پیامدهای مزبور برآمد و منابع و فتاوای معتبر اسلامی را به‌عنوان مرجعی در حالات سکوت، نقص یا اجمال و تعارض قوانین مدون پیش‌بینی کرد (اکرمی، ۱۳۹۳: ۲۶).

از این‌رو در نوشتار حاضر ضمن تبیین دلایل طرفداران و مخالفان رجوع به منابع فقهی و احکام شرعی، فلسفه رجوع قانون‌گذار به این منابع را بررسی خواهیم کرد؛ در ادامه به جواز رجوع قضات به منابع مزبور جهت صدور حکم، به تفکیک انواع مجازات خواهیم پرداخت؛ در پایان ضمن اشاره به مشکلات اجرایی این رویکرد، به ارائه راه‌حلی برای برون‌رفت از این معضل می‌پردازیم.

۱- فلسفه رجوع قوانین کیفری به احکام فقهی و منابع شرعی

در نظام‌هایی که هنجاری برتر از اراده جمعی با چاشنی مصالح عمومی، فاقد ارزش است یا به‌کلی انکار می‌شود و فقط بهبود وضعیت فعلی جامعه با جهت‌گیری‌های ملموس و تجربی، غایت قانون‌گذاران است، هر قانونی که برآمده از نهاد قانون‌گذاری توسط نمایندگان مردم و در جهت مصالح ملت باشد، فی‌نفسه واجد ارزش است. بالعکس در جوامعی که نظام سیاسی در آن بر پایه اصولی مافوق اراده جمعی و همگانی انسانی شکل گرفته و مشروعیت خود را وابسته به ارزش‌ها و اصول ماورای اراده بشر می‌داند، متون برآمده از نهادهای قانونی و مشروع را فقط برحسب میزان انطباق با اصول فراقانونی می‌توان شناخت. پس تصویب قانون در جامعه‌ای با نگرش اخیر، در واقع ضمانت‌اجرا بخشیدن به اصول ثابتی است که برای نظام سیاسی و چه‌بسا مردم واجد اهمیت فراقانونی است و از این پس مورد حمایت قوای حکومتی با چاشنی قوه قاهره است. البته در نظام حقوقی اخیر نیز قانون‌گذاری برخاسته از احساس نیاز جمعی به شرایط و اموری است که نبود آن‌ها خللی را به جامعه وارد می‌کند. تقسیم طرح‌ها و لوایح در مجالس قانون‌گذاری براساس اهمیت و فوریت آن‌ها پیش از بررسی محتوای آن‌ها، گویای این مسئله مهم است. پس خروجی مجلس برآیندی است از نیاز جامعه با درنظر داشتن اصول و هنجارهای

پیشاقانونی است که اساس اجتماع بر آن بنیان نهاده شده است. ساحت جمهوری اسلامی ایران نیز بر این اساس است (پیوندی، ۱۳۹۶: ۱۴۱).

با پیروزی انقلاب اسلامی، نهضت اسلامی سازی قوانین مورد اهتمام ویژه قرار گرفت. اصل ۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به صراحت ضرورت ابتدای کلیه قوانین و مقررات را بر موازین اسلامی مورد تأکید قرار داده و در بیانی منحصر به فرد حاکمیت این اصل را بر اطلاق یا عموم همه اصول و مقررات دیگر تصریح کرده است. با وجود این، نظر بر آنکه در دوران پیش از انقلاب، مقررات کیفری فاصله بیشتری از موازین اسلامی در مقایسه با سایر قوانین مهم دیگر چون قانون مدنی داشته اند، تحولات رخ داده ساحت مزبور را بیش از هر عرصه دیگر متأثر ساخت (اکرمی، ۱۳۹۳: ۲۶). با تدوین و تصویب قانون اساسی در سال ۱۳۵۸ شمسی، رجوع به فقه در موارد متعین، تکلیفی قانونی شد که اصل ۱۶۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی بر این امر تصریح داشت. قانون گذار اساسی ضمن تأکید بر قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها در اصول ۳۲، ۳۶، ۱۶۶ و ۱۶۹، در اصل ۱۶۷ چنین اشعار داشت: **«قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر، حکم قضیه را صادر کند و نمی تواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوا یا صدور حکم امتناع ورزد»**. مفاد این اصل از سال ۱۳۶۱ وارد قوانین عادی مجلس شورای اسلامی شد؛ به عبارت دیگر، این اصل تأیید کننده تغییر و دگرگونی رویکرد قانون گذار پس از انقلاب به منابع صدور حکم قضایی است. در این دوران، قانون گذار ابزارهای فراحقوقی را برگزید تا از طریق آن‌ها عدالت را برقرار سازد و این گونه بود که عنصر فقه و آموزه‌های دینی به قلمرو نظام کیفری ما وارد شد.

یکی از مسائل قابل مطرح در راستای تفسیر اصل ۱۶۷ ناظر بر این موضوع بود که آیا اصل مذکور می تواند ابزاری از سوی قضات برای مراجعه به منابع اسلامی و فتاوی فقهی به منظور تعیین مجازات رفتارهایی قرار گیرد که قوانین کیفری نسبت به مجرمانه بودن آن‌ها سکوت کرده اند؟ از یک سو عموم

الفاظ عبارات در اصل ۱۶۷، به نحوی بود که کلیه دعاوی کیفری و غیر کیفری را دربر می‌گرفت؛ از سوی دیگر، بیم خدشه‌دار شدن حقوق و آزادی‌های شهروندی در پرتو ارجاع قضات نه‌چندان فقه آشنا به منابعی اغلب به زبان عربی و ورای قانون وجود داشت، اموری که سبب شد تا دکترین حقوقی در تفسیر اصل ۱۶۷، از نظر شمول بر امور جزایی، دچار تشمت شود و به پیدایی نظرات مختلفی در این زمینه بینجامد؛ در این بند به تبیین دلایل موافقان و مخالفان رجوع به منابع فقهی خواهیم پرداخت.

۱-۱- تبیین دلایل طرفداران رجوع به منابع فقهی و احکام شرعی

طرفداران این دیدگاه بر این باورند که خود قانون اساسی براساس اصل ۱۶۷، فتاوی و منابع معتبر اسلامی را در حکم قانون قرار داده است، بنابراین منافاتی با اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها ندارد. مبنا و منشأ این دیدگاه، نظریه کمیسیون استفتائات شورای عالی قضایی است که در مورد تفسیر ماده ۲۸۹ قانون اصلاح موادی از قانون آئین دادرسی کیفری صادر کرده است. براساس نظریه کمیسیون نامبرده «دادگاه‌های کیفری (در مورد هیچ‌یک از قضایایی که رسیدگی به آن‌ها در صلاحیت دادگاه کیفری است) نمی‌توانند به بهانه سکوت یا اجمال یا نقص یا تعارض قانون از رسیدگی امتناع کنند. همچنین نمی‌توانند به همین بهانه و به صرف اینکه جرم بودن یک قضیه در قوانین جزایی مدونه یافت نمی‌شود، حکم به برائت متهم صادر نمایند. به نظر می‌رسد که مراجعه کردن دادگاه به منابع معتبر فقهی به منظور تشخیص اینکه قضیه مطروحه از نظر شرع مقدس اسلام جرم است یا خیر و صدور حکم به مجازات بر مبنای منابع فقهی اشکالی ندارد؛ زیرا که این رویه مغایرتی با مقررات مندرجه در ماده قانون راجع به مجازات اسلامی و همچنین با مفاد اصل ۳۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ندارد. برای اینکه هر فعل یا ترک فعلی که از نظر فتاوی جرم باشد، به مقتضای اطلاق و عموم ماده ۲۸۹ مذکور، جرم به حکم قانون محسوب

می‌شود و متهم نیز مجرم تلقی می‌شود و مجازات مرتکب در این صورت، مجازات به موجب قانون خواهد بود» (غفاری، ۱۳۹۱: ۱۲۰).

در تحلیل این نظر، برخی حقوقدانان بر این باورند که منابع فقهی و فتاوی معتبر نیز به حکم قوانین مدون در ردیف عنصر قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها به‌شمار خواهد آمد و تکلیف دادگاه در مراجعه به آن برای یافتن حکم قضایای کیفری به معنای جواز تفسیر موسع قوانین کیفری نخواهد بود (ولیدی، ۱۳۹۴: ۱۱۹). بی‌گمان شارع مقدس اسلام که حکیم است این مطلب عقلایی را مدنظر قرار می‌دهد و بر تعیین مجازات‌های ثابت برای شمار زیادی از جرایم اصرار نمی‌ورزد. دستیابی به اهداف گوناگون مورد انتظار از اجرای کیفر با مجازات‌های ایستا و تغییرناپذیر سازگاری ندارد. به‌ویژه بر پایه دیدگاه‌های پیامدگرا و التقاطی که برخلاف سزاگرایی تنها به اجرای کیفر نمی‌اندیشد، بلکه به پیامدها و دستاوردهای اجرای کیفر هم توجه می‌کند. تعیین مجازات ثابت، دستیابی به اهداف را تأمین نمی‌کند. دیدگاه‌های اسلامی درباره کیفر نیز ضرورتاً سزاگرا و بی‌توجه به پیامدهای اجرای کیفر نیست (نوربها، ۱۳۸۹: ۱۲۳).

۱-۲- تبیین دلایل مخالفان رجوع به منابع فقهی و احکام شرعی

مخالفان رجوع به منابع فقهی در تبیین دلایل خود بیان می‌دارند که یکی از قواعد مسلم در حقوق جزا، اصل قانونی بودن جرم و مجازات است که به‌منظور حمایت از حقوق متهمان وضع شده است و نتیجه اجرای این قاعده، منجر به تفسیر قانون به نفع متهم شده و یکی از موارد تفسیر قانون به نفع متهم، تفسیر مضیق از قانون است تا دادرسان در برخی موارد با تفسیر موسع از قانون در جرم‌انگاری متهم، نتوانند عملی را که قانون‌گذار مستقیماً جرم اعلام نکرده، جرم محسوب کنند و متهم را مجرم اعلام نموده و سپس مجازات کنند. این اصل از نظر شرعی و فقهی نیز ریشه در «اصل برائت»، «قبح عقاب بلا بیان» و «قاعده درء» دارد و در حقیقت مدرک قانون‌گذار در تدوین این اصل، سه دلیل شرعی ذکر شده است. بنابراین اصل «تفسیر مضیق» ریشه در اصل «تفسیر به نفع متهم» دارد و اصل اخیر نیز ریشه در قاعده

«قانونی بودن جرم و مجازات» و قاعده قانونی بودن جرم و مجازات ریشه در اصل «برائت» و اصل برائت مبتنی بر قاعده «قیح عقاب بلا بیان» می‌باشد (اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۵۱).

برابر اصل مذکور، در مقررات کیفری هرگاه در موردی قانون وجود نداشته باشد یا قانون مجمل و مبهم باشد، قاضی حق ندارد به روح قانون و به استدلالات قیاسی و امثال آن‌ها تمسک کند، بلکه در هنگام فقدان قانون و نبودن حکم مجعول، باید به اصول حاکم در این گونه موارد استناد کرده و به نفع متهم عمل نمود و تا حد امکان از وی رفع اتهام کرد و در نتیجه اعمال کیفر و مجازات را به حداقل رسانید و این همان چیزی است که می‌تواند مبنای اصل صرفه‌جویی کیفری قرار گیرد (مسجدسرای، ۱۳۹۷: ۱۸۱).

دلیل دیگر مخالفان، مقوله حفظ کرامت انسان است. به تبع این رویکرد، خطمشی بسیاری از قانون‌گذاران بر تنظیم سیاست کیفری در حمایت از کرامت و منزلت انسان قرار دارد. با دقت نظر در منابع دینی می‌توان نگاه خاص شرع مقدس اسلام را به اصل کرامت انسان در وضع قوانین و احکام فقهی دریافت (مسجدسرای، ۱۳۹۷: ۱۸۱).

۲- جواز رجوع به منابع فقهی و احکام شرعی

یکی از شئون و مناصب پیامبر اکرم (ص) و معصومان (ع) بیان احکام الهی است. پیامبر (ص) وظیفه داشت قوانین و ارزش‌ها را از طریق وحی دریافت کرده و آن‌ها را به مردم بشناساند؛ از این رو آن حضرت، مبلغ احکام اسلامی بود.^۱ از دیدگاه شیعیان، همه اقوال و افعال و تقریرات پیامبر اکرم (ص) و جانشینان او در زمره سنت قرار گرفته و حجت شرعی است. سنت پس از قرآن کریم یکی از مهم‌ترین منابع استنباط حکم شرعی است (نوبهار، ۱۳۹۷: ۱۶۵).

قوانین کشورهای اسلامی با شریعت اسلام ممزوج است؛ به همین خاطر در صورت فقدان نص و ورود به عرصه اباحه، قانون‌گذار می‌تواند در آن حیطة قانون وضع کند. اما در زمینه نصوصی که مستند به قرآن

۱. سوره حشر، آیه ۷.

کریم و سنت رسول اکرم (ص) یا اجتماع یا اجتهاد مجتهدین اسلامی است، قانون گذار نخست باید به آن‌ها توجه کرده و قوانین را براساس آن تنظیم کند (غفاری، ۱۳۹۱: ۱۱۸). در این بند قابلیت اعمال این قاعده را در انواع مجازات بررسی می‌کنیم.

۲-۱- جواز رجوع به منابع و احکام شرعی در کیفرهای معین

در نصوص شرعی، کیفرهای معین یا کیفرهای شرعی ثابت بوده و نوع و میزان آن‌ها تعیین شده است و در این دسته از کیفرها، قضات صرفاً مکلف‌اند مطابق آن حکم دهند و اختیاری در اعمال تغییر آن‌ها را ندارند؛ حد، قصاص و دیه در این قسم جای می‌گیرند. نقش قوانین مصوب در ارتباط با مجازات مذکور جنبه اعلامی و کشفی دارد، به‌خصوص از آن جهت که گاه ممکن است بین نصوص وارده، درخصوص مجازات معینی تفاوت مشاهده می‌شود و فقها حسب ضوابط جمع بین نصوص به راه‌حل‌های متفاوتی برسند، که در این میان قانون‌گذار باید یکی از فتاوای مبتنی بر نص را اختیار کند و جامه قانون ببوشاند. با وجود این رویه قضایی در ادوار مختلف هرگز خلاً قانونی پیرامون این مجازات را مانعی در صدور حکم محکومیت مرتکبان ندانسته است. چه اینکه محاکم قضایی اصولاً حتی در شرایط سکوت قانونی حکم به حدودی چون ارتداد، قصاص و دیه می‌دادند. آراء وحدت رویه شماره ۴۵ به سال ۱۳۶۵ درخصوص قصاص^۱ و شماره ۱۱ به تاریخ ۱۳۶۴ در مورد دیه،^۲ مهر تأییدی بر این رویه در لزوم حکم به مجازات مذکور به‌رغم فقدان حکم قانونی در زمان ارتکاب رفتار بوده است، چه وفق این رأی قاعده عطف به ماسبق نشدن قوانین جزایی شامل این دسته از کیفرها نیست. اثر آراء وحدت رویه مزبور در تحولات

۱. رأی مزبور به‌رغم آنکه در راستای موضوع قصاص اصداریافته، با عبارات کلی و با تصریح بر قوانین و احکام الهی، همه مصادیق کیفر شرعی ثابت را مطرح نظر داشته است.

۲. شایان توجه آنکه در رأی شماره ۱۱ صریحاً عطف به ماسبق نشدن قوانین کیفری را صرفاً در خصوص حکم به تعزیر و نه دیه، پذیرفته است.

تقنینی بعدی، از نظر محدود کردن قاعده ممنوعیت عطف به ماسبق کردن قوانین به چارچوب مقررات و نظامات دولتی در قوانین کیفری بعدی^۱ گواهی بر شفافیت موضع نظام کیفری کشور در این عرصه است. تردیدهایی نیز که در گذشته در جواز حکم به حدود به استناد منابع فقهی وجود داشت، با تصویب ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ رفع شد؛ چه وفق این ماده «در مورد حدودی که در این قانون ذکر نشده است، طبق اصل یکصد و شصت و هفتم (۱۶۷) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عمل می‌شود».

در منابع فقهی به هر فعلی که واجد عقوبتی مقدر و مشخص در شرع باشد، حد اطلاق می‌شود (حلی، ۱۴۰۸ق: ۱۳۶). از این روست که رجوع به فقه جهت یافتن حدود شرعی با ابهامات و پیچیدگی‌های کمتری نسبت به تعزیرات روبه‌روست. در جرایم حدی نوع و میزان مجازات از سوی شارع تعیین شده است و در زمان حاضر نیز که براساس الزام اصل ۴ قانون اساسی، قوانین مطابق با شرعیات تصویب و تدوین می‌شود، حدود شرعی در قانون احصاء شده و با تتبع در متون فقه تنها برخی جرایم حدی همچون ارتداد، سحر و ادعای نبوت را می‌توان یافت که در قانون مجازات اسلامی وارد نشده است که در این خصوص ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تکلیف قضات را روشن نموده و به صراحت رجوع به فقه را در مورد جرایم حدی تعیین کرده است؛ اگرچه نباید از نظر دور داشت که این ماده ناظر به جرایم بسیار محدودی است و با توجه به شواهد و مشکلات بین‌المللی، بیشترین دلیل وضع ماده ۲۲۰ در قانون، مسئله ارتداد بوده است و در صورت بیان صریح قانون با برخی کنوانسیون‌های امضا شده توسط ایران در تضاد بود. وجه ممیزه حدود، معین بودن احکام آن در منابع فقه است؛ بدین مناسبت ماده ۱۷ قانون مجازات اسلامی به جای واژه «قانون» از واژه «شرع» استفاده کرده است. مطابق این ماده «حد مجازاتی است که موجب، نوع، میزان و کیفیت اجرای آن در شرع مقدس، تعیین شده است».

۱. ماده ۱۱ ق.م.ا. مصوب ۱۳۷۰ و ماده ۱۰ ق.م.ا. مصوب ۱۳۹۲.

ضرورت حفظ نظم و رعایت قانون در هر جامعه از یک سو و عدم امکان برقراری نظم و قانون بدون اجرای قوانین کیفری از سوی دیگر و در عین حال عدم شمول حدود، قصاص و دیات نسبت به همه تخلفات و نیاز به وجود نهاد منعطف و عام‌الشمولی در کنار دیگر مجازات‌های شرعی، بیانگر این ضرورت عقلی است که برای برقراری نظم و رعایت قانون در جامعه و نیل شهروندان به کمال خویش، تشریح قوانین کیفری یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است تا بدین وسیله آن دسته از افراد جامعه که جز از طریق اجرای قوانین کیفری و عقوبت‌های شرعی حاضر به التزام به نظم و قانون نیستند، وادار به این امر شوند و اهمیت تعزیرات در این حوزه هنگامی روشن‌تر می‌شود که دانسته شود حدود، قصاص و دیات، تعداد اندکی از جرایم را پوشش می‌دهند و نهاد تعزیرات قابلیت پوشش عمده جرایم را دارد (غلامی، ۱۳۹۷: ۳۳). در بند بعدی به این نهاد خواهیم پرداخت.

۲-۲- جواز رجوع به منابع و احکام شرعی در کیفرهای نامعین (تعزیرات)

دسته دوم از مجازات‌ها کیفرهایی هستند که کیفیت و کمیت آن‌ها به‌طور دقیق در شرع تعیین نشده و به نظر حاکم واگذار شده‌اند؛ تعزیرات در این طبقه قرار دارند. تعزیرات نوعی از مجازات‌های اسلامی است که از آغاز شکل‌گیری دین اسلام در کنار مجازات حدی به‌وجود آمد که از نظر اهمیت جرم و شدت مجازات دارای درجه پائین‌تری نسبت به حدود است. تعزیرات مهم‌ترین بخش احکام کیفری است و به‌لحاظ گستردگی، تنوع و قابلیت بی‌نظیر با مقتضیات زمان و مکان در نظام جزایی اسلام از جایگاه ممتازی برخوردار است. به‌همین خاطر اکثریت قریب به اتفاق جرایم از زمره جرایم تعزیری هستند. تعزیرات شرعی به مجازاتی گفته می‌شود که برای خاطیان و متخلفان از قوانین اسلامی، واجبات و محرمات شرعی به اجرا درمی‌آید. امام خمینی (ره) می‌فرماید: هرکس یکی از محرمات را غیر از آن‌هایی که شارع در آن حد معین کرده با علم به حرام بودنش انجام دهد، تعزیر می‌شود؛ خواه آن محرمات از گناهان کبیره باشد یا صغیره (موسوی‌خمینی، ۱۳۹۲: ۴۸). به‌عبارت دیگر، تعزیرات شرعی همان

کیفرهایی است که حاکم شرع در برابر تخلف از احکام و مقرراتی که مستقیماً از ناحیه شارع مقدس جعل گردید بر مجرمان تحمیل می‌کند، البته مشکل اصلی در مورد ابزار مجازات در تعزیرات شرعی است. دسته دیگر از تعزیرات، تصمیم‌هایی است که ولی امر در سایه قوانین شریعت و رعایت موافقت آن‌ها برحسب مصلحت زمان اتخاذ می‌کند و طبق آن‌ها مقرراتی وضع کرده و اجرا می‌کند. این مقررات لازم‌الاجرا بوده و مانند شریعت، دارای اعتبار هستند؛ با این تفاوت که قوانین آسمانی، ثابت و غیرقابل تغییر بوده، ولی مقررات وضعی، قابل‌تغییرند و در ثبات و بقاء، تابع مصلحتی هستند که آن‌ها را به‌وجود آورده است و چون پیوسته زندگی جامعه انسانی در تحول و رو به تکامل است، طبعاً این مقررات به‌تدریج تغییر و تبدل پیدا کرده، جای خود را به بهتر از خود خواهند بود (طباطبائی، ۱۳۸۷: ۱۹۱). بنابراین، مصلحت‌مداری، گستردگی حوزه شمول براساس مقتضیات زمانی و مکانی، تغییر و تبدل‌پذیری را می‌توان از خصایص و ویژگی‌های احکام حکومتی دانست.

مسئله مهمی که در تعیین مجازات تعزیری وجود دارد، مرجع صالح و قانونی این مسئله است که اختیار تعیین تعزیر با توجه به قاعده فقهی «التعزیر بما یراه الحاکم» که مورد عمل اندیشمندان اسلامی نیز است، صلاحیت آن را برعهده حاکم شرعی قرار داده شده است (عاملی و شهیداول، ۱۴۱۰: ۲۵۹). به همین جهت گفته شده است که مجازات وضع‌شده در قانون مجازات اسلامی و سایر آن (غیر از حدود، قصاص، دیات) در صورتی که از جهت حق‌الناس بودن موضوع مجرمانه باشد، مجازات مقرر برای آن تعزیر شرعی است و اگر جنبه حکومتی در وضع آن مقررات مدنظر بوده باشد، مجازات مزبور تعزیر حکومتی خواهد بود، این تعبیر در فرمایش امام خمینی به مجازات بازدارنده بیان شده است. بعضی اندیشمندان اسلامی در مقام تفاوت تعزیر حکومتی و تعزیر شرعی گفته‌اند: «فرق بین تعزیرات حکومتی و تعزیرات شرعی که اولی‌الامر آن‌ها را وضع کرده، این است که آنچه شریعت آن را حرام دانسته، همیشه حرام است و نمی‌توان آن‌ها را مباح دانست، اما آنچه را که اولی‌الامر حرام می‌کند، همیشگی نیست و در صورتی که مصلحت اقتضا داشته باشد، ممکن است در آینده مباح شود» (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱۴۷).

فقیهان به طور کلی تعزیر برای ارتکاب محرمات شرعی را از اختیارات حاکم می‌دانند. تعزیری که بر مبنای این قاعده عام از سوی حاکم برای ارتکاب هر نوع عمل حرام شرعی اعمال می‌شود، تعزیرات شرعی نامیده می‌شود و اندازه معینی ندارد. با این حال، برخی اعمال و رفتارها به صورت خاص در متون دینی مصداق عمل حرام معرفی شده و برای مرتکبان آنها مجازات معینی پیش‌بینی شده است (نجفی صاحب‌جواهر، ۱۴۰۴: ۲۵۴). به این دسته از تعزیرات، «تعزیرات منصوص شرعی» یا «تعزیرات معین» گفته می‌شود. در مواردی نیز که در منابع فقهی نوع و میزان تعزیر به دلالت روایات بیان شده است، قانون‌گذار با آوردن قید شرعی برای آنها در قالب تعبیر «تعزیر منصوص شرعی»^۱ یا «تعزیر معین شرعی»^۲ (ماده ۱۳۵) آن را مطمح‌نظر داشته است تا خود قرینه دیگری بر انصراف مرجع تعیین تعزیر موضوع ماده ۱۸ ق.م.ا. به مقررات موضوعه باشد. برخی نویسندگان، تعزیرات منصوص را اصطلاحی فقهی و یکی از مصادیق «اجمال قانون» دانسته‌اند که همانند سایر موارد اجمال قانون، دادرس می‌بایست طبق اصل ۱۶۷ قانون اساسی به متون فقهی مراجعه و حکم مسئله را استخراج کند (برهانی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). با فرض پذیرش رجوع به منابع فقهی در این گونه موارد، به لحاظ ارتباط آن با اصل قانونی بودن جرم و مجازات پیداست که تفسیرها از قلمرو تعزیرات منصوص شرعی و احکام آن می‌تواند کاملاً مختلف باشد.

یکی از مبانی مجازات‌های تعزیری، اصل فردی کردن مجازات‌هاست که قضات براساس آن با رعایت تناسب و به منظور تأدیب مجرم، اقدام به تعیین مجازات کنند. البته باید این نکته را مدنظر قرار داد که با عنایت به ملاحظات جوامع امروزی، قسمت عمده این مهم برعهده قانون‌گذار اسلامی قرار می‌گیرد تا با توجه به مقتضیات زمان، خصوصیات مرتکب، بزه‌دیده و جرم ارتکابی و همچنین میزان ضررهای وارده به

۱. تبصره ۲ ماده ۱۱۵ ق.م.ا.

۲. ماده ۱۳۵ ق.م.ا.

جامعه، مجازات لازم را وضع کند. البته در راستای اصل فردی کردن مجازات نیز اختیاراتی برای قضات در تعیین مجازات قرار دهد (ساریخانی و توکل‌پور، ۱۳۹۵: ۹۵-۹۸).

۳- مشکلات اجرایی رجوع به منابع فقهی و احکام شرعی

در نظام حقوقی ایران، منابع فقهی به‌عنوان شالوده و اساس قوانین موضوعه ایران به‌شمار می‌رود. شاید از همین رو بود که قانون‌گذار در هنگام تصویب قانون اساسی گمان می‌کرد که مشکل «عدم قانون» را می‌توان با تجویز امکان مراجعه قاضی به منابع معتبر اسلامی حل کرد (جباری، ۱۳۸۷: ۱۲۸). قانون‌گذار در اصل ۱۶۷ برای معرفی محل رجوع قاضی در صورت نقص یا اجمال قانون، از عنوان «منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر» بهره برده است؛ عناوینی که هرگز از سوی قانون‌گذار تعریف نشده و ابهام در تشخیص آن دو معضل اساسی در اجرای این اصل و مواد قانونی مرتبط با آن است. حتی با وجود اینکه راه‌حل ناقصی توسط مجلس در لایحه مجازات اسلامی پیش‌بینی شده بود، شورای نگهبان آن را حذف کرد و در حال حاضر با توجه به این ابهامات و عدم تفسیر قانونی از سوی شورای نگهبان، روش واحدی در رویه قضایی ایجاد نشده و سلیقه‌ها و روش‌های مختلفی در عمل پدید آمد (فتحی، ۱۳۹۳: ۱۴۲).

بیان مطلق و بدون قید «قاضی» در این اصل از یک‌سو و بهره‌گیری از دو عنوان منابع اسلامی و فتاوی معتبر از سوی دیگر، تناقض در برداشت از این اصل را پدیدار می‌سازد؛ چراکه با عدم تصریح قانون‌گذار بر تفکیک میان قضات مجتهد و مقلد در رجوع به منابع یا فتاوی، برخی بر آنند که معقول این است که منابع معتبر به مجتهدان به قضات و فتاوی معتبر به قضات مقلد اختصاص داشته باشد. علاوه بر اینکه شواهدی در مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی در این خصوص موجود است. از سوی دیگر ظاهر این اصل و اطلاق آن مقتضای خلاف این امر را دارند (پیوندی، میرید، ۱۳۹۶: ۱۳۷).

در خصوص روایت‌های قضایی باید گفت که ماهیت این روایت‌ها به‌گونه‌ای است که مربوط به یک مورد خاص یا بیانگر امری قضایی و مربوط به دادرسی است. این‌گونه روایات در بستر و زمینه خاصی صادر

شده‌اند. با دگرگونی شرایط و اوضاع و احوال، حکم نیز تغییر می‌کند. بنابراین با مراجعه به روایات باب تعزیرات، قضایی‌بودن این روایات بعید به نظر نمی‌رسد. این احتمال عقلایی می‌نماید که تعیین کیفر در این گونه روایات، از باب فصل خصومت و قضایی باشد، به این معنا که مختص به همان مورد سؤال بوده و قابلیت تعمیم و تسری به موارد مشابه را ندارد. بدین‌سان، روایات ناظر به تعزیرات منصوص، روایات فقهی محسوب نمی‌شوند تا در موارد مشابه نیز لازم باشد به مضمون آن‌ها کاملاً پایبند بود (نوبهار و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۷۵). بر فرض جواز اجرای این گونه مجازات‌ها و شرعی‌بودن آن‌ها، لیکن باید گفت شرع مقدس اسلام خود واجد اصول و قواعدی که بر طبق آن‌ها، مجازات‌های شرعی منصوصه متناسب با مقتضیات زمان قابل تغییر و تبدیل است. شرع مقدس با متضمن داشتن چنین راهکارهایی، خود را از تحجر و تصلب بری داشته و جهان‌شمولی و خاتمیت دین مبین اسلام را به اثبات رسانیده است و از سویی دیگر ما را از در افتادن در چالش‌های لاینحل و معضلات عصری، مصون داشته است. از این رو در این مقام انسان شارع نیست، بلکه کاشف این اصول و مبانی و احکام مستخرج از آن‌هاست. مشرّع نیست، مبین و مفسر است (نجف‌آبادی و آیتی، ۱۳۹۵: ۹۲).

نتیجه‌گیری

مقررات کیفری، زمانی متضمن حقوق جامعه و آزادی‌های فردی هستند که با در نظر گرفتن مقتضیات زمان، شرایط و اوضاع و احوال حاکم بر اجتماع تهیه و تدوین شوند و همگام با روند موجود در سیستم قضایی پیش بروند تا به عدالت واقعی، نزدیک‌تر شوند. مقررات کیفری در هر برهه از زمان دست‌خوش تغییر بوده‌اند و تدوین‌کنندگان حقوق، باید تصویری از عدالت را در ذهن ترسیم کنند که نشان‌دهنده نقش‌هایی از اصلاح و بهبود سیستم کیفری باشد. مکاتب گوناگون کیفری، عقاید و اندیشه‌های متفاوت سردمداران و طرفداران این مکاتب، همه و همه در جست‌وجوی گمشده‌ای به نام عدالت بوده‌اند و هستند.

پیش‌بینی کیفر و اعمال آن در برابر اعمال ضداجتماعی و برخلاف ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، از اعصار و ادوار گذشته وجود داشته است.

از مجموع مباحث مطرح‌شده استفاده می‌شود که شارع مقدس اسلام در سیاست کیفری خود به‌دنبال اجرای اندیشه سزادهی، لاقل در بخش تعزیرات نبوده و بازجامعه‌پذیری و تنبه افراد مهم‌ترین هدف بوده است. با توجه به گستردگی عوامل جرم‌زا و وجود فشارهای اجتماعی موجب بزهکاری در جامعه، طبعاً اجرای حتمی و قطعی مجازات تحت هر شرایطی، عدالت واقعی تلقی نمی‌شود، ازاین‌رو در سیاست کیفری اسلام، انعطاف بسیار زیادی به‌طور خاص در بخش تعزیرات دیده می‌شود. امروزه این عقیده در بین جرم‌شناسان و حقوقدانان وجود دارد که دامنه جرایم در یک سیاست کیفری نباید گسترده و نامحدود باشد. پیش‌بینی تعزیر در گستره عظیمی از رفتارها و تلقی آن به‌عنوان یکی از مجازات‌های عرفی چنان‌که در قانون مجازات اسلامی آمده است، این شبهه را ایجاد می‌کند که سیاست کیفری اسلام سیاستی مجازات‌گرا با دامنه جرایم بسیار گسترده است.

در پایان باید گفت که واقعیتی به‌نام تحولات گوناگون زندگی بشری وجود دارد که حقوق کیفری با داعیه حفظ و حمایت از حیات مادی و معنوی بشر، نمی‌تواند به آن بی‌اعتنا باشد و ناگزیر باید با آن مواجه شود. ازاین‌رو این موضوع باید به‌خوبی بیانگر توجه شارع اسلامی به تحولات جدید در حیات فردی و اجتماعی باشد. ازاین‌رو سازمان‌یافتگی جوامع امروزی، مسائل، روابط و مفاهیم نوینی را دربر دارد که در قلمرو حقوق کیفری ظهور کرده و مقتضی واکنش جدید و متناسب حقوقی می‌باشد؛ تحولی که سبب تحول جدیدتری در نظام قانونی ما شده است.

منابع

فارسی

کتاب

- اردبیلی، محمدعلی (۱۳۸۴). *حقوق جزای عمومی*. جلد اول، تهران: نشر میزان.
- انصاری، قدرت‌الله و دیگران (۱۳۸۵). *تعزیرات از دیدگاه فقه و حقوق جزا*. چاپ اول، قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی (علامه)، سید محمدحسین (۱۳۸۷). *معنویت تشیع*. تهران: سپهر.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۳). *قواعد فقه (بخش جزایی)*. چاپ سی و دوم، قم: مرکز نشر علوم اسلامی.
- نوبهار، رحیم (۱۳۸۹). *اهداف مجازات‌ها در جرایم جنسی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ولیدی، محمدصالح (۱۳۷۴). *حقوق جزای عمومی*. جلد دوم، چاپ سوم، تهران: دفتر نشر داد.

مقالات

- اکرمی، روح‌الله (۱۳۹۴). «صلاحیت قضایی کیفرگذاری مبتنی بر منابع اسلامی در پرتو اصول قانون اساسی و قوانین عادی». *دانش حقوق عمومی*، ۴ (۱۱).
- برهانی، محسن و نادری‌فرد، مریم (۱۳۹۴). «تعزیرات منصوص شرعی: مفهوم فقهی و مصادیق قانونی». *پژوهش حقوق کیفری*، ۱۰.
- پیوندی، غلامرضا و میربد، علیرضا (۱۳۹۶). «تأملی در رجوع به فقه در قلمرو حقوق کیفری با تأکید بر فلسفه قانون‌گذاری و قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در نظام حقوقی ایران». *دین و قانون*، ۱۶.

- جباری، مصطفی (۱۳۸۷). «فتوا یا قانون؟ نگاهی به اصل ۱۶۷ قانون اساسی»، *حقوق دانشکده حقوق و علوم اسلامی*، ۳۸ (۳).
- ساریخانی، عادل و توکل پور، محمدهادی (۱۳۹۵). «مفهوم‌شناسی «تعزیرات منصوص شرعی» با تأکید بر نظرات شورای نگهبان»، *دانش حقوق عمومی*، ۵ (۱۴).
- شاکری، ابوالحسن و شیرزادی فر، فرشاد (۱۳۹۳). «بررسی عدم پذیرش اعتبار احکام کیفری کشورهای خارجی در تعزیرات منصوص شرعی در حقوق ایران»، *پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، ۱۱ (۳۸).
- علیشاهی قلعه‌جویی، ابوالفضل و دیگران (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی اصل لازم‌الاجرا بودن مجازات در فقه و حقوق کیفری ایران و حقوق فرانسه». *پژوهش‌های فقهی*، ۱۱ (۱).
- غفاری، هدی (۱۳۹۱). «نسبت میان حاکمیت شرع و حاکمیت قانون در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران»، *پژوهش حقوق کیفری*، ۱۴ (۳۶).
- غلامی، علی (۱۳۹۷). *بررسی رابطه تحریم و تجریم در پرتو قاعده «التعزیر لکل عمل محرم»*. *حقوق اسلامی*، ۱۹ (۱).
- فتحی، حجت‌الله (۱۳۹۳). *شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی*. چاپ اول، تهران: مؤسسه دایره‌المعارف فقه اسلامی.
- مسجدسرای، حمید و دیگران (۱۳۹۷). «اصل «صرفه‌جویی کیفری» مبنای تفسیر احکام و قوانین جزایی اسلام». *پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، ۱۴ (۵۱).
- میلانی، علیرضا (۱۳۸۷). «اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها در بستر تاریخ». *حقوقی د/دگستری*، ۶۲ و ۶۳.

Journal Of Legal Thought

- Position of Precedent Rule on England law and its feasibility in Islamic and Iranian law

Sayyed Hossein Asadi

- A Review of the Prohibition of Violence against Women in the UN World Conferences regarding Women Issues: The Narration of Fears and Hopes

Mousa Karami, Ali Mashhadi, Ehsan Shakibnezhad

- The rules of the division of responsibilities between perpetrators of loss in Islamic law & the legal system of Iran

Khosro Hoseinpour

- Export control regimes for Dual Use items: an effective tool to advance the US sanctions program

Gholamnabi fayzi ckakab, Mohammad Chalabi

- The effect of disbelief and murder in a will for the testator and the possibility of relying on analogy in deriving its sentence

Zahra Sadat Mirhashemi, Farinaz Sadat Khatibi Qomi

- Investigating the interaction of Islamic law and sources with the Iranian criminal law system in the light of the rule of law

Seyyed Sajjad Razaghi Mousavi

Volume 2, Issue 7
Winter.2022

Journal Of Legal
Thought

- نجف‌آبادی، سیدهادی و آیتی، سیدمحمد رضا (۱۳۹۵). «تبدیل و جایگزینی مجازات‌های اسلامی (حدود و تعزیرات) متناسب با مقتضیات زمان». پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۱۳(۴۶).
- نوبهار، رحیم و دیگران (۱۳۹۷). «تعزیرات منصوص» از احکام ابدی تا احکام قضایی و حکومتی»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۰(۱۸).

عربی

- حلی (محقق)، نجم‌الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۸). *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، تحقیق عبدالحسین محمد علی بقال، جلد چهارم، چاپ دوم، قم: نشر اسماعیلیان.
- عاملی (شهید اول)، شمس‌الدین محمد برمکی (۱۴۱۰). *اللمعه الدمشقیه فی فقه الإمامیه*. چاپ اول، بیروت: دارالتراث الإسلامیه..
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). *تحریر الوسیله*. چاپ بیست و ششم، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- نجفی (صاحب جواهر)، محمد حسن (۱۴۰۴). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. جلد چهل و یکم، چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.